

Defensive Structures and Building of the Ternopil

(Оборонні укріплення і споруди Тернополя)

Anna Myronovych (Анна Миронович)

Студентка IV курсу кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету “Львівська політехніка”

Ternopil was founded in 1540. In the 16th century the city was an important eastern frontier of Rzeczpospolita (Polish-Lithuanian Commonwealth). One of the oldest city plan (fig. 1) and reconstruction of castle defense walls (fig. 2) done by Ya. Rachynskyi approximately in 1902 provide us with information about the fortifications and main buildings in the castle complex (fig. 3, 4). During 16th and 17th centuries among them were two gates, ditches, berms, defense churches: Holy Cross Church (fig. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11), Christmas Church (fig. 12, 13, 14, 15) and defense synagogue. Undergoing numerous rebuildings and destructions only the castle, Holy Cross Church and Christmas Church remain here.

Територія сучасної Тернопільщини в XVI–XVII ст. була місцем зіткнення політичних інтересів Литви, Польщі, Золотої Орди, Туреччини, Росії. Порубіжне розміщення регіону було причиною численних воєнних конфліктів на його території і, оскільки Литвою і Польщею ці землі розглядалось як територія найбільш ефективного опору кочівникам, поставала потреба у військовому зміцненні поселень. При нестабільності влади місцева феодальна верхівка змушена була захищати себе власними силами і це призвело до створення окремих укріплених структур – маєтків, монастирів, навколо яких згодом утворювались цілі міста [1]. Таким оборонним містом став Тернопіль.

Перші згадки про місто пов'язані із перебуванням земель під владою Польщі. У 1540 р. Сигізмунд I надав Яну Тарнавському право на володіння землями урочища Сопільче (Топільче), за умови спорудження замку, який би охороняв південно-східні кордони королівства від набігів татар [2]. Таким чином, фортифікації Тернополя стали важливим оборонним східним рубежем, оскільки на той час між Теремболою і Буськом фактично не було міцних укріплень. У XVI столітті Тернопіль був компактним укріпленим містом, із заходу захищеним озером та болотами. До міста вели дві брами зі сторони Львівського та Кам'янецького трактів, які разом із замком, церквою Воздвиження Чесного Хреста, церквою Різдва Христового та синагогою утворювали систему міських укріплень, зв'язаних між собою мурами та валами. Про це можна судити з аналізу одного з найстаріших планів міста (Рис. 1) та теоретичної реконструкції оборонних мурів міста і замку, складених близько 1902 р. Я.Рачинським (Рис. 2). Підстави для реконструкції Рачинського можна побачити на найдавнішій картографічній пам'ятці Тернополя – плані Посареллі 1797 р. (Рис. 2). За Я.Рачинським, оборону міста забезпечували: замок, дві брами, Шевська і Кушнірська вежі, стіни, рови і вали, а також оборонні сакральні споруди. Зазнавши численних руйнувань та відбудов, до нашого часу дійшли лише замок (Рис. 3), церква Воздвиження Хреста (Рис. 5, 6) і церква Різдва Христового (Рис. 12, 13).

Рис. 1. Найдавніша картографічна пам'ятка Тернополя – план Посареллі 1797р.:
 а) Замок; б) Церква Воздвиження Чесного Хреста (Надставна); в) імовірне місцезнаходження
 Львівської брами; г) імовірне трасування земляного валу, що був розібраний до 1797р.; д) церква
 Різдва Христового (Середня); е) синагога

Fig. 1. The oldest cartographic representation of Ternopil, Posarelli's plan, 1797:
 a) The castle; b) The Holy Cross Church (the Nadstavna Church); c) Probable position
 of the gates on the Lviv tract; d) Probable siting of the earthworks demounted before 1797;
 e) The Christmas (Middle) Church; f) The synagogue

Замок, у вигляді неправильного чотирикутника з двома круглими бастеями, споруджений у 1540 – 1548 рр. (Рис. 3, 4). З боку міста його мури були оточені ровом і валом, вал укріплений дубовим частоколом. Потрапити до замку можна було через кам'яну браму – двоповерхову споруду і навісний на ланцюгах міст [3]. Стрімкий ухил рель'єфу в бік ставу, спричинив різноповерховість замку. Із заходу, в двох додаткових поверхах були розміщені

каземати та склади, тут також містилась в'язниця. Арсенал був в оборонних вежах, а в підмурівках замку були влаштовані бійниці. Підвали під спорудою були пристосовані для довготривалого перебування в них людей, на випадок облоги [4]. Замок зазнав руйнувань у 1575, 1589, 1672 рр., але особливо постраждав в 1675 р., коли турки спалили замок, зруйнували всі укріплення і підірвали дві оборонні вежі, які після цього вже не відновлювались. Остаточно втративши оборонні функції, замок був відбудований в 1810 р., у якості так званого «танцювального казино». Тоді ж було остаточно знесено всі укріплення, господарські приміщення та брами, збудований «новий триярусний палац», оточений стіною, з добудованими в'їздними воротами з масивними пілонами в єгипетському стилі (зруйнований у 1944 р., містився на території сучасного готелю «Тернопіль»).

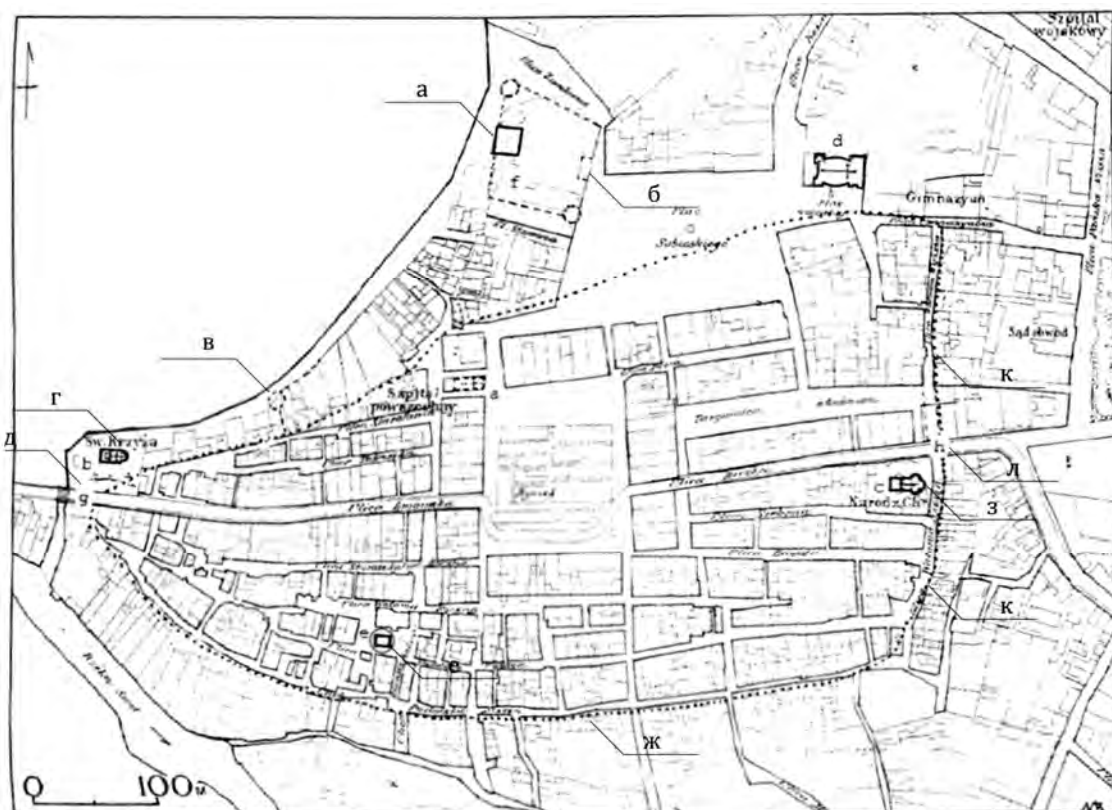

Рис. 2. Фрагмент плану міста 1902 р., з колекції ZAP-PW, з нанесеною Я. Рачинським теоретичною реконструкцією оборонних мурів міста і замку: а) замок; б) в'їздова брама до замку; в) оборонна вежа; г) церква Воздвиження Чесного Хреста; д) Львівська брама; е) синагога; ж) південний рів та вал; з) церква Різдва Христового; к) східний сухий рів і вал; л) Кам'янецька брама

Fig. 2. The fragment of the city plan dated back to 1902 with plotted theoretical reconstruction of the curtain walls of the city and castle. Redrawn from the ZAP-PW collection by Ya.Rachyns'kyi: a) The castle; b) Porte-cochere (entrance); c) The peel; d) The Holy Cross Church; e) Lviv gates; f) The synagogue; g) The southern ditch and earthworks; h) The Christmas Church; i) The eastern dry ditch and earthworks; j) The Kamjants' gates

Від замку над ставом тягнулась кам'яна стіна, що вела до Львівської брами – одного із двох основних в'їздів до міста (зараз на місці брами проїжджа частина вулиці Руської). З південно-західного боку місто оточували болота. З цього боку місто захищав глибокий рів і насипний земляний вал, який проходив в районі сучасних вулиць Танцорова, Валової. Зі сходу вів в'їзд через Кам'янецьку браму. На північ і південь від Кам'янецької брами місто було укріплене сухим ровом, вздовж якого тягнувся земляний вал. За свідченням німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, який відвідав Тернопіль у 1671 році, поверх земляного валу стояли високі частокілі [5]. Вал тягнувся вздовж сучасних вулиць Зацерковної, Валової, Грушевського.

Відомо, що в міських укріпленнях були дві оборонні вежі: Шевська і Кушнірська (назви пов'язані зі спеціалізацією цехів, яким вони належали) [4]. На теоретичній реконструкції Рачинського нанесене місце розташування однієї з веж. Відомо, що Кушнірська вежа знаходилась над ставом, неподалік від Воздвиженської церкви, а Шевська на краю заплавлених лугов, в районі сучасного парку ім.Т. Шевченка [4]. Однак ці свідчення є неоднозначні.

Рис. 3. Тернопільський замок на літографії Наполеона Орди. 1870-ті рр.

Fig. 3. Ternopil castle on the picture by Napoleon Orda. 1870 th.

Рис. 4. Тернопільський замок. Сучасний стан

Fig. 4. Ternopil castle. Present condition

Рис. 5. Церква Воздвиження Чесного Хреста на світлині з поч. XX ст.

Fig. 5. The Holy Cross Church on the photo of the beginning of the 20th century

Рис. 6. Церква Воздвиження Чесного Хреста. Сучасний вигляд

Fig. 6. Church of Elevation of Holy Cross. Present condition

Над Львівською брамою височіла церква Воздвиження Чесного Хреста (Воздвиженська) або ж Надставна (Рис. 5, 6). Безпосередня близькість храму до воріт міста, фактично втягувала храм в систему міських укріплень. Перші історичні відомості про церкву містяться у грамоті Костянтина Острозького з 1570 р. Спершу храм був без вежі-дзвінниці, лише в 1627 р. із західного фасаду до церкви добудовують дзвіницю [6]. Церква Воздвиження Чесного Хреста вимурувана з пісковика. В плані це - тридільний храм із прямокутною навою, квадратним рівношироким із навою бабинцем, верхні яруси якого займає вежа, і напівкруглої апсиди. Форма апсиди вказує на використання давньоруських традицій, що вирізняє храм з-поміж інших оборонних сакральних споруд Поділля. У 1627 р. із західного фасаду до церкви добудовують дзвіницю, про що можна дізнатися із надпису на камені над головним порталом [6] (Рис. 7). Воздвиженська церква розміщена на Підзамчу – природному підвищенні над ставом. Завдяки такому положенні церква брала участь у системі сповіщення регіону. За переказами, під час тривоги тут били дзвони, палили смолоскипи, багаття, які було видно аж на Голубіцьких Товтрах і які передавали сигнал далі на інші важливі укріплення регіону. Можливо, саме необхідність сигнального пункту стала причиною добудови триярусної дзвінниці через майже 60 років після заснування церкви. Великі віконні прорізи, влаштовані у всіх чотирьох стінах, у верхньому ярусі дзвінниці, є підтвердженням цього (Рис. 8).

Рис. 7. Фундаційний камінь церкви
Воздвиження Чесного Хреста

Fig. 7. The foundation stone of the Holy Cross
Church

Рис. 8. Вікна дзвінниці церкви Воздвиження
Чесного Хреста

Fig. 8. Belfry windows of the Holy Cross Church

Ще одним відображенням впливу оборонних завдань на архітектуру сакральної споруди є особливості мурування. Масивні стіни Воздвиженської церкви сягають на першому ярусі двох метрів в товщину. В кладці стін виявлені розвантажувальні арки, а саме над головним порталом і на південному фасаді – з боку в'їздної брами (Рис. 9). Віконні отвори малі, компактної форми, влаштовані на висоті не менше двох метрів від землі (Рис. 10). Зі старих світлин можна судити про те, що рівень ґрунту по відношенню до стін за останнє століття зріс, тобто можна з впевненістю припускати, що вікна на час будівництва знаходились значно вище, ніж зараз. Вони могли виконувати роль бійниць для обстрілу території на підступах до міста з боку Львівського тракту. Над вхідним порталом збереглась бійниця у вигляді перевернутої замкової щілини, яка

могла охороняти вхід до храму (Рис. 11). Зі старих світлин та акварелей можна судити про зміни форми покрівлі башти храму та замурування дверей південного фасаду (Рис. 9).

Рис. 9. Розвантажувальна арка над замуруваним порталом в стіні півд. фасаду церкви Воздвиження Чесного Хреста

Fig. 9. Unloading arch over the walled-up entrance in the southern facade wall of the Holy Cross Church

Рис. 10. Віконні прорізи церкви Воздвиження Чесного Хреста

Fig. 10. Windows of the Holy Cross Church

Аналогічно до брами на Львівському тракті, біля Кам'янецької брами теж височів храм – церква Різдва Христового (рис. 12;13). Перші згадки про дерев'яну церкву на цьому місці стосуються 1566 року, але вже в 1602 р. церкву відбудовують в камені [7]. Церква Різдва Христового, або ж Середня, містилась біля Кам'янецької брами на східному рубежі міста і була єдиним, окрім рову та валів, укріпленням Тернополя з боку Кам'янецького тракту. Історія кам'яної споруди церкви Різдва Христового починається, як уже було згадано, в 1602 р., коли здійснювалось будівництво під наглядом «доброго муляра» Леонтія. Церква триапсидна, або ж триконхова, прямокутна в плані. Первісна споруда сягала сучасного бабинця, пізніше були добудовані притвір і дві невеликі бокові башти [7]. В другому ярусі веж в сторону міста звернені бійниці прямокутної форми, обрамлені як віконні портали (рис. 14). Бійниці не проглядаються з вулиці. Виявлено також круглу бійницю у верхньому ярусі північного фасаду, з якої міг обстрілюватись Кам'янецький тракт (рис. 15). Як і в церкві Воздвиження Чесного Хреста, стіни вимурувані з пісковика. Вони мають близько двох метрів товщини, в кладці простежуються численні розвантажувальні арки. Подібно як і в Воздвиженській церкві, віконні отвори відносно невеликі за розміром, були високо над землею. Стіна, звернена на схід, тобто в сторону передмість Тернополя, первісно була без отворів і являла собою єдиний кам'яний масив обтічної форми.

На сьогоднішній день зовнішній вигляд церкви значно змінився. Споруда, звісно, втратила свою оборонну функцію. Численні перебудови привносили більше атракційні риси в архітектуру на зміну фортифікаційним. Багато перебудов було підпорядковано суто утилітарним потребам церкви, чим порушилася автентичність архітектури. В 1808 р. церква Різдва Христового зазнала значної реконструкції, внаслідок якої було вибито перекриття над притвором, переміщено камінь з фундаційним написом. Сучасний архітектурний вигляд споруди сформований реконструкцією 1936-1937 рр. Тоді в «глухій» стіні апсиди з'явилися два вікна для збільшення освітлення інтер'єру храму, змінилась форма головного купола. В 2009 р. в стіну храму вмуровано пам'ятник жертвам голодомору 1932-33 рр., задля зведення якого було розібрано частину кам'яної кладки стіни та демонтовано старовинні бічні двері.

Рис.11. Бійниця у вигляді перевернутої замкової щілини церкви Воздвиження Чесного Хреста

Fig. 11. *Inverted keyhole-shaped gun-slot of the Holy Cross Church*

Рис. 12. Церква Різдва Христового на поштової листівці з поч. XX ст.

Fig. 12. *The Christmas Church on the postcard of the beginning of the 20th century*

Рис. 13. Церква Різдва Христового. Сучасний стан

Fig. 13. *Christmas Church. Present condition*

Рис.14. Бійниця в башті церкви Різдва Христового

Fig. 14. *The gun-slot in the tower of the Christmas Church*

З південно-західного боку доступ до міста обмежений завдяки широким смугам боліт долини річки Серет. Основним укріпленням з цього напрямку, окрім вищезгаданого рову і валу, служила синагога, яка не збереглась донині (стояла трохи вище від сучасного музичного училища). Дата заснування старої божниці досі невідома, але існує думка, що вона закладена у 1622 р. [3]. На жаль, збереглось дуже мало відомостей про цю споруду, але зустрічається чимало світлин та акварелей із її зображенням. З них можна судити, що синагога була пристосована до ведення бою. Про це свідчить наявність у верхньому ярусі споруди низки круглих бійниць (рис. 16).

Розбудова міста стирає образ старого Тернополя. Прокладення нових вулиць підпорядковується в першу чергу зручності та сучасним потребам, при цьому історія міста повільно

забувається, зникають її останні свідки. На даний час мало кому відомо, який вигляд мало місто в 16 ст., де були його межі, які споруди були його основою. Місто зазнало значних руйнувань під час I та II світових воєн. В ході відбудови міста в повоєнний період «стерлось» його первісне розпланування. Великою втратою для міста стало знищення старої синагоги під час німецької окупації (її рештки були розібрані в ході відбудови міста). Збереглося багато іконографічних матеріалів, за якими можна практично до деталей відновити цю споруду, про існування якої знають лише старожили Тернополя. Проведення археологічних розкопок могли б дати інформацію про локалізацію в'їзних брам, Шевської і Кушнірської вежі, західного надставного муру. Щонайменше, встановлення пам'ятних знаків дало б змогу жителям Тернополя краще орієнтуватись в багатій історії міста.

Рис. 15. *Кругла бійниця в північному фасаді церкви Різдва Христового*

Fig. 15. *The northern facade gun-slot of the Christmas Church*

Рис. 16. *Стара синагога на світлині з поч. XX ст.*

Fig. 16. *The old synagogue on the photo of the beginning of the 20th century*

Література:

1. Грушевський. Історія України-Руси. В 16 т.
2. Р. Матейко. Акт проголошення Української Держави // Тернопільський енциклопедичний словник. — Тернопіль : видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004—2010. — ISBN 966-528-197-6, том 1, 2004.
3. Л. Бойцун .Тернопіль у плінні літ // Джура. – 2003.
4. В. Бойко, І. Дуда. Тернопільський замок // Тернопільський енциклопедичний словник. — Тернопіль : видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004—2010. — ISBN 966-528-197-6, том 1, 2004.
5. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ...// Жовтень. – 1983. – №9 (467) – С. 84-100.
6. Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР в 4-х томах (под ред. Жарикова Н. Л.), К.: «Будівельник», 1983—1986; т.4; Любомира Бойцун. Тернопіль у плінні літ // Джура. – 2003; Інна Приступа, Діана Олійник, Ольга Попова, Анеля Протасевич. Особливі храми Тернополя.
7. Тернопільський енциклопедичний словник. — Тернопіль : видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004—2010. — ISBN 966-528-197-6, том III, 2008.